

SZILÁGYI ZSÓFIA

„Minden napló menekülés”

MÁRAI SÁNDOR: BÉBI VAGY AZ ELSŐ SZERELEM

Márai Sándor első, „valódi” regénye, a *Bébi vagy az első szerelem* 1928-ban jelent meg – az ezt megelőző időszak kötetei (köztük a Bécsben, 1924-ben kiadott regénye, *A mézárós*), inkább irodalomtörténeti érdekességet jelentenek.¹ A magyar olvasóközönség és az irodalmi közvélemény is a *Bébi...* miatt figyelt fel Máraira, aki a regény megjelenésének évében költözött vissza a feleségével Budapestre, első európai emigrációja után – 1920 és 1923 között Bécsben, 1923-tól pedig Párizsban élt. Magát a regényt is nagyjából Párizsban írta meg – ennek a ténynek az értelmezés szempontjából semmi jelentősége nincs, mindössze annyit jelez, hogy Márai és a *Bébi...* csaknem egyszerre érkeztek meg Budapestre. Azért érdemes mégis felidézni ezeket a körülményeket, mert a regény korabeli fogadtatása jól mutatja, hogy nemcsak az olvasók, de a kritikusok is egy szinte ismeretlen íróra figyeltek fel ekkor,² egészen másképp közelítettek tehát a regényhez, mint a mai Márai-olvasók, akik vagy a sikerregények felől jutnak el a *Bébi vagy az első szerelem*hez, vagy a naplófolyam olvasása után veszik kezükbe ezt a pályakezdő művet. A Márai-olvasásban megfigyelhető negyvenévnnyi „szakadás” ennél a regénynél még hosszabb (vagy nagyobb), hiszen a 2002-ben a Helikonnál kiadott kötet hátoldalán ezt olvassuk (a kötet egy 1946-os regényt is tartalmaz, *A nővért*): „Mindkét regény először jelenik meg eredeti kiadása óta.”³

¹ Györfly Miklós 2001-ben ezt írta a *Bébi vagy az első szerelem* előtti időszakról: „Márai pályakezdéséről még mindig keveset tudunk. Bár 1919 és 1928 között, külföldi éve alatt rengeteget írt, főleg újságcikkeket, magyarul és németül egyaránt, valamint verseket, színdarabot és prózát is, ezek az írások, már amennyire ismerősek egyáltalán, az újságíró lázas kíváncsiságának, az élettelhetetlen habzsolásának tematikus jelein túl nem sok írói eredetiséget árulnak el. Így később maga Márai sem vette fel művei közé *A mézárós* című első regényét, amely 1924-ben jelent meg Bécsben.” Györfly Miklós: *A Márai-regényszólalom*, in *Jelenkor* 2001/3, 307.

² A Budapesti Szemle r. r.-rel jelölt szerzője írása elején egyszerre beszélt Márai ismeretlenségéről, és arról, hogy „kész regényíróként” indult, zárásképpen pedig azt jegyezte meg, reméli, hogy ez a tehetséges szerző nem fog eltűnni az irodalomból: „Különös, de örvedetes jelenség irodalmi életünkben, hogy annak sodra időnként, elég gyakran, fölvet az ismeretlenségből egy-egy ismeretlen író, aki már első művében kész, kiforrott írói egyéniségként jelenik meg előttünk. Olvasva könyvét az az érzésünk, hogy egy biztató jövő záloga van kezünkben, vagy éppen még annál is több: egy tehetséges író első kísérlete.”; „Irodalmi életünk másik, de már nem örvedetes vonása, hogy azok a tehetséges írók, akiknek váratlan föltűnéséről cikkem élén szóltam, gyakran újra letűnnek s teljesen nyomuk vész. Reméljük, Márai Sándor nem tartozik közéjük.” Mindkettőt lásd: *Budapesti Szemle* 1929, 212. kötet, 614–616. szám, 475–477.

³ Bár vannak a Márai-recepciónak meglepő darabjai, ilyen volt számomra Nagy Sz. Péter tanulmánya: Nagy Sz. 1981-ben, vagyis abban az időszakban, amikor Márairól az iskolákban szó sem esett, a könyvesboltokban nem voltak kaphatóak a könyvei, elemzést írt a szerző első pályaszakaszáról,

Amikor Györfly Miklós, még az újbóli megjelenés előtt, írt egy átfogó tanulmányt a Márai-regényszólomról, a *Bébi vagy az első szerelmet* úgy emlegette, mint olyan regényt, amely szinte „tüntet azzal, hogy merőben fikció”.⁴ Györfly, persze, a későbbi, vallomások szerző munkához képest érzi ezt szokatlannak, még akkor is, ha a napló mint forma már ebben a regényben megjelenik – akkoriban azért volt lényeges megállapítani, hogy ez a regény semmilyen módon nem mutatkozik önéletrajznak, mivel Márai Magyarországra először a naplóival tért vissza. A naplón keresztül pedig a sorsa, a személyisége, a tragikus életpályája⁵ kezdte el foglalkoztatni azoknak a generációknak a tagjait is, amelyeknek az irodalmi tudatából évtizedekre sikeresen kitörölték Márait: első közelítésben valóban úgy tűnik, hogy mindehhez a *Bébi vagy az első szerelem*nek szinte semmi köze nincs.⁶

De talán mégsem ennyire egyszerű az, hogy a *Bébi...* semmilyen kapcsolatban sincs azzal, ami szerzőjét az 1920-as években körülvette (miként Györfly Miklós írja), ahogy azt sem állítanám, hogy nem olvasható ki belőle valamiképpen a későbbi Márai. Bár valóban mondhatjuk azt is, hogy Márai egyszerűen vett egy akkoriban népszerű hőst, és megírta (érzékeltetően a freudizmus erős hatása alatt) az 54 éves, kisvárosi, magányos tanár naplóját. Egy olyan naplót, amelyet a középiskolai latintanár eseménytelen élete fordulópontján kezd el vezetni, feljegyzéseit egészen a fenyegető tragikus végig folytatva: a hőst a végső összeomlás előtt, a feszült várakozás helyzetében látjuk utoljára. Nem volt váratlan sem a hősválasztás, sem a helyszín: jó néhány kisvárosi tanár felbukkant az 1920-as évek regényeiben, ha csak a Márai számára annyira fontos, a Nyugat első nemzedékét alkotó írók művei közt nézünk szét. Móricz *Légy jó mindhalálig*-ja 1920-as, Babitstól 1921-ben jelent meg a *Timár Virgil fia*, 1925-ben kerülhetett az olvasók kezébe kötetként Kosztolányi *Aranysárkánya*, a Pesti Naplóban folytatásokban már 1925-ben olvasható volt az *Orbán lelke* Juhász Gyulától (kötetben ez a kisregény csak 1929-ben jelent meg). Persze azt nem merném kijelenteni, hogy a húszas éveket jórészt Magyarországtól távol töltő Márai az összes, tanárokat szerepeltető magyar regényt olvasta volna – de azt sem hiszem, hogy ne tűnt volna fel neki, mennyire gyakori

---

többek között a *Bébi vagy az első szerelmet* is emlegetve. Lásd: Nagy Sz. Péter: *Márai Sándor regényei 1924 és 1943 között*, in *Új Írás* 1981/2, 71–77.

⁴ „A fiatal Máraira nézve igazán nem tűnik üresnek az az elcsépelte megállapítás, hogy miközben élt, olvasott és írt, önmagát kereste – és sokáig nem találta. // Jól mutatja ezt még első «igazi» regénye is, az 1928-ban már itthon megjelent *Bébi vagy az első szerelem*, amely bár mesterségbeli szempontból akár bravúros regénynek is mondható, keveset árul el írójáról és mindarról, ami zaklatott korában körülvette. A későbbi vallomások írójától – de akár pályakezdő írójától is – szokatlan módon szinte tüntet azzal, hogy merőben fikció, bár a naplóforma már a majdani Máraira vall.” Györfly Miklós, i. m., 307.

⁵ „Így a kilencvenes években Márai érthetően főleg naplóival, személyes vallomásaival, egy tragikus életpálya és egy szuverén személyiség megragadó szellemi tanúságaival vált példaértékű és népszerű szerzővé.” Györfly Miklós, i. m., 306.

⁶ Bár Sipos Balázsnak igaza van abban, hogy a Márai naplóival foglalkozók kevés figyelmet fordítanak arra, hogy már a *Bébi...* is naplóformában íródott, az nem teljesen jogos megállapítás, hogy ennek a naplóregénynek és a naplófolyamnak a kapcsolata egyáltalán ne kerülne elő a recepcióban: igaz, Györfly Miklós nem elemzi ezt a kapcsolatot, hiszen ő a „Márai-regényszólomra” kíváncsi, csak jelzi, hogy ez a regény is napló. Lásd: Sipos Balázs: „Az igazi történelmi élmény”. *A naplóíró Márai Sándor és az 1945–1948-as évek ábrázolásai*, in *Múltunk* 2017/1, 165.

helyszín lett az iskola a korszak irodalmában.⁷ A legerősebben Kosztolányi *Aranyárányá*-hoz kapcsolható a Márai-regény, ahogy ezt Györffy Miklós is megállapítja: „Témaválasztásában valószínűleg hatással volt rá Kosztolányi *Aranyárányá*, amely három évvel előbb jelent meg, és szintén egy öregedő tanár és ifjú tanítványai érzelmi-lelki konfliktusáról szól.”⁸

Az *Aranyárány* (bár Márai olvasatának egyébként semmilyen nyomára nem bukkanunk, a kritikai kiadás sem tünteti fel a regény alaposan feldolgozott recepciótörténetében, hogy akár az első megjelenéskor, akár később bármilyen módon reflektált volna Kosztolányi regényére) valóban olyan erősen ott áll a *Bébi...* mögött, mintha Márai egy regényolvasatot a saját művében rejtett volna el. Vagy mintha azt akarta volna megmutatni, milyen lenne egy, hogy ilyen szakszerűtlenül mondjam, nagyobb fokozatra kapcsolt *Aranyárány*. Bár már többen felvetették a Márai-recepcióban a kapcsolatot Kosztolányi és Márai tanárregénye között, Szegedy-Maszák Mihály és Lőrinczy Huba a különbségeket markánsabbnak érezte a hasonlóságoknál: „Rónay László könyvei Franz Werfel egyes – meg nem nevezett – műveivel, valamint Kosztolányi *Aranyárányá*val vélik szorosabb kapcsolatba vonhatni Márai regényét, mi több: a szerző még Gáspár eszelőssége s el nem követett tette és *Édes Anna* tudatalapota és gyilkosága közt is lát néminemű hasonlóságot. Szegedy-Maszák Mihály monográfiája nem megy ily messzire. Ő csupán az *Aranyárányt* hozza szóba, inkább elhatárolván, mint közelítvén egymáshoz Márai és Kosztolányi regényét. Kosztolányi tanárregénye és Gáspár naplója mind epikai fikcióját, mind fabuláját, mind konfliktusait (etc.) tekintve merőben más, a bizonyos motívumokban csakugyan felőlő hasonlatosság pedig inkább véletlenszerű. (Ott is, itt is tetteleg bántalmazták a főhőst, ott is, itt is szerephez jut egy-egy fénykép: Novák Antal leányáé az *Aranyárány* 11. fejezetében, illetőleg Cserey Margité.)”⁹

Nem is az a lényeges itt, hogy Márai valóban az *Aranyárány* olvasási tapasztalatából kiindulva írta-e meg a *Bébi...*-t, mégis nehezen tudnék véletlenszerűséget feltételezni. Mindkét középkorú, magányos hős személyes és tanári válságba kerül, igaz, a *Bébi...* ugyancsak kisvárosban élő tanár-főhőse idősebb, mint Novák Antal – épp tíz évvel. És sokkal magányosabb is – a sárszegi tanárnak volt felesége (már megözvegyült, és amíg házasságban éltek, a nő, legalábbis egyes pletykák szerint, megcsalta őt), és van egy lánya is, Hilda. Ezzel szemben (keresztnévvel) Gáspár, vagy (gúnynevével) Rozmár – akit, mivel sosem tudjuk meg a vezetéknevét, egy elemzésben is csak bizalmaskodva vagy gúnyolódva tudunk emlegetni – mindig egyedül élt, egy ideje öreg házvezetőnőjével együtt. Márai hőse nővel csak úgy tudott kapcsolatot létesíteni, ha időnként ellátogatott a bordélyházba: mivel fogalma sincs, hogyan kell a

⁷ Érdekes, hogy az egyik korabeli kritika Márait „tanulóként” állítja be, Karinthy *Tanár úr kérem*-jét hozva párhuzamként: első olvasásra nem több ez hatásos indításnál, kifejtetetlen is marad, miért hasonlítható a Korunk kritikusa szerint Márai a magyar irodalom máig talán leghíresebb „jó tanulója”-hoz”, Steinmannhoz. Mégis elgondolkodtató, hogy ennek a poénnak köszönhetően Márai, akit írásmódja, világlátása miatt a „követő”, a klasszikus modernséget folytató írók közé sorolunk, egy alázatos stréberhez válik hasonlatossá: „Vegyünk egy kúpot, – mondja a tanár Karinthy halhatatlan *Tanár úr kérem* kötetében. S a legjobb tanuló, Steinmann, ismétli: // – Egy kúpot, – mondja. «De már ezt is úgy tudja mondani, ez a Steinmann, annyi megértéssel, olyan okosan: csak ő tudja mennyire kúp az, amit veszünk» // – Vegyünk egy tanárt – mondja Márai Sándor, a gondolkodó. És Márai Sándor, az író készségesen ismétli: – Egy tanárt. – mondja.” Pap József, in *Korunk* 1929/1, 70.

⁸ Györffy, i. m., 307.

⁹ Lőrinczy Huba, *Egy vakond naplója*, <https://pim.hu/hu/marai-sandor/egy-vakond-naploja>; a tanulmány eredetileg a Műhely folyóirat 1999/4-es számában jelent meg.

nőkkel már csak beszélni is, különösen nehéz és kellemetlen lesz számára, hogy egy reformkísérletnek köszönhetően hat lány érkezik meg az osztályába. Márai hőse egy különös szerelmi háromszögbe kerül bele: ugyanabba az osztályába járó, 17 éves lányba szeret bele, mint az egyik tanítványa, a lány osztálytársa, Madár. A Novák körüli „háromszög”, ha mondhatom így, szelidebb: nem a tanár szerelmét, hanem a lányát csábítja el az osztályába járó Csajkás Tibor. Van egy jelenet, este, Novákék kertjében, amikor tanár és diák kettőse hirtelen átalakul két férfi szembenállásává: ehhez nagyon hasonló, ám sokkal rémisztőbb az a jelenet a Márai-regény végén, amikor a tanár magához rendeli a lakására a gimnazista Madárt, majd a fiú az egyre különösebbé váló beszélgetés során megérzi, hogy itt már nem a tanár kérdegeti őt egy tanítványáról, hanem egy féltékeny férfi faggatja arról a nőről, akibe ő is szerelmes. Mivel az egész regény a tanár naplója, ezért Márainak igen finom módon kell jeleznie, hogy itt a fiú is rájött, a tanár kiesett a szerepből: „Emlékszem, hogy mikor a beszélgetésben idáig jutottunk, már huzamosabb ideje egyszer sem mondta nekem, hogy »Tanár úr.«”¹⁰

De az a jelenet is visszautalhat az *Aranysárkányra*, ahogy erre Lőrinczy Huba is felhívta a figyelmet, amikor egy órán Márai tanárhőse meglátja Madárnál a szeretett lány, Bébi fotóját, majd erőszakkal elveszi tőle – ennek is a „finomabb” változatát találjuk meg Kosztolányinál, ott Novák Antal azt veszi észre félszeggel, hogy a lány, Hilda fotója ott van az egyik fiú, Huszár Bandi természettankönyvének címlapján. Ekkor éppen Liszner Vilit felelteti, és a feleletés ezen a ponton kezd eldurvulni, Novák itt lesz ideges, kezdi Vilit sértegetni, alázni, mintha ő lenne a Hildára vadászó, ostoba kamaszok szimbolikus összessége egyben. (De hol van ez a jelenet ahhoz képest, amikor a Márai-regény végén a tanár a lakásába bezárkózva, egy baltával a kezében várja vissza Madárt...) Márainál a fénykép miatt kezdődik a dulakodás a tanár és Madár között – és miként Madár életét tönkreteszi Rozmár, hiszen az érettségi előtt kicsapják a gimnáziumból a fiút, Liszner Vili is úgy véli, az élete megtört amiatt, hogy nem érettségizhetett le az osztálytársaival (bár a regényből kiderül, hogy később, magánúton, mégis le tudta tenni a vizsgát). Nováknál még csak testileg lesz erősebb bukott diákja, Liszner Vili, Márai tanárhősét már szellemi értelemben is legyőzi Madár, amikor egy latinórán kijavítja egy nyelvbotlását. Madár további sorsáról nem tudunk meg semmit, hiszen csak arról értesülünk, amiről Rozmár is, de az utolsó hír, amit a naplóíró közvetít nekünk a fiúról, annyi, hogy őrjöngve, pisztollyal a kezében keresi a tanárt a kisvárosban. Mindkét regény középpontjában érettségi előtt álló diákok állnak (az *Aranysárkányban* látjuk magát az érettségít is), hogy még erősebb legyen az érettség és az éretlenség közti feszültség: a társadalom által még éretlennek minősített diákok testileg már érettek, sőt, a testi szerelmet is gyakorolják már, miközben a tanáraiknak, legalábbis a két főhősnek, szinte már nincs is szexuális életük. Hogy aztán a két tanár végső sorsa mennyire ismétli meg egymást, értelmezés kérdése: Novák Antal élete az öngyilkossággal valóban véget ér, „Rozmár” viszont nem hal meg a regény végén (hőse halálát egy naplóregénybe csak úgy tudta volna Márai beemelni, ha még a „hős halála után megtalált napló” toposzával is eljátszik), valójában mégis vége van az életének, ahogy ezt a regény elő is készíti gondosan. Már a naplója elején megsejti a tanár, hogy az élete abban az életkorban fog lezárulni, mint az apjáé: „Most gyakran eszembe jut az édesapám. Naponta többször. S gyakran visszatér az a mozdulata, ahogy megtömte a pipáját. Én is pontosan úgy tömöm, hüvelykujjal. Ez volt szegénynek egyetlen szenvedélye, amire tellett, a pi-

¹⁰ Márai Sándor, *Bébi vagy az első szerelem*, in M. S.: *Bébi vagy az első szerelem – A nővér*, Helikon, Budapest, 2002, 230.

pázás. S néha kapott régi újságokat a fűszerestől. Az apám sokkal szegényebb volt, mint én. Talán azért gondolok annyit rá, mert ötvennégy éves volt, amikor meghalt. Én az ő korában vagyok most. Lehet, hogy ez az én időm.”¹¹

Anyyra erős a kapcsolat az *Aranysárkány* és a *Bébi...* között, mintha Márai valóban „jó tanítványként” működött volna¹² – legradikálisabban a formát gondolta újra, hiszen sem Móricznál, sem Kosztolányinál, sem Babitsnál, sem Juhász Gyulánál nem találkozunk azzal a megoldással, hogy egy tanár naplóját kapnánk, ráadásul úgy, hogy kizárólag az ő szövegét halljuk, még akkor is, ha a naplóíró időnként beszúr párbeszédet is, amelyekről el kell hinnünk, hogy emlékezetből fel tudja őket idézni. A legtöbb bírálat éppen a napló stílusa, hitelessége miatt érte Márait – a Nyugatban Komlós Aladár írt a regényről (nyilván nem véletlenül kérték fel erre a feladatra a tanárként is dolgozó Komlóst), és ő azt jegyezte meg, hogy a virtuóz író egyszerűen „legyőzte” a szavakkal küszködő, nem különösebben művelt, a szétesés felé haladó hőst: „olyan okos, mély és érdekes megfigyelései vannak, ezeket olyan pompás nyelvkészséggel jegyzi le olyan friss jelzőket, olyan váratlan s az eredetiségig pontos szóösszetételeket talál, hogy gyakran az a benyomásunk: a tanár helyett egy igen tehetséges, fiatal modern író hallgatunk. Igaz, hogy elhanyagolt műveltségű tanár naplója, – ha az író némi hűséggel igyekeznék követni annak elképzelhető stílusát – nem nyújtana lehetőséget mindannak a sokféle, gyakran szubtilis hangulatnak a kifejezésére, amelyet Márai a hősével feljegyeztet. De egy ilyen bizonyára küzdő stílusú, szükséztől naplónak annál nagyobb volna az elhírhedő- és feszítőereje. Márai a naplóformát annak nehézségei nélkül vállalta s mivel nem sikarta ki az előnyeit, kára származott belőle. E virtuóz író számára a virtuózítás rab-ság. Mintha be volna zárva az írói kifejezőmódba s nem tudna kibujni belőle. Nem tud da-dogni, mint ahogy a római költő az anekdota szerint nem volt képes prózában beszélni.”¹³

Márai maga ekkoriban még nem vezetett naplót – amikor pedig 1943-ban belevágott a végül egészen haláláig, 1989-ig vezetett naplófolyamba, több értelemben is menekülésbe fogott. Egyfelől saját írói tevékenységétől menekült – bár írt regényeket 1943 után is, mégis egyetértenek a Márai-kutatók abban, hogy a sikerregényírói korszakától csömörlött meg, amikor a megszólalás új lehetőségeként a naplóra talált rá. Másfelől a második világháború

¹¹ Márai, *Bébi...*, i. m. 57.

¹² Persze ha a *Bébi...*-t a tanárregények kontextusában olvassuk, akkor sokkal kisebb hangsúlyt kap a regény első, még Virágfüreden játszódó része, és az ott megismert, Rozmárt addigi életéből kibillentő alkalmi ismerős, Timár Ágoston. De Komlós Aladárral értek abban egyet, hogy a regény második fele sokkal jobban sikerült, mint az első, tehát feltehetőleg nemcsak a többi tanárregény miatt kapott nálam is sokkal nagyobb hangsúlyt a regény iskolában játszódó, második fele: „A »Bébi« tárgya: egy öregedő, magányos ember összeroppanása. Egy vidéki tanár, hosszú és céltalan munkában elfáradt agglegény találkozik egy szerencsétlen különös férfival, aki azonnal megérzi rajta társát az »abszolút magányosság«-ban s furcsa tolakodó közeledésével és nyilatkozataival lelke mélyéig felkavarja és egyúttal magára eszmélteti a zárkózott professzort. Van a sötétben egy hosszú és intim beszélgetésük, amely után csókkal válnak el. Eddig tart körülbelül az első rész, amelyet a regény kevésbé sikerült szakaszának tartok. [...] A regény ott kezd a sodrába ragadni, – s ettől kezdve el sem enged többé –, mikor a tanár visszatér az iskolába és sorsa most már meggyorsult sebességgel kezd beteljesedni. A regénynek ez a – nagyobbik – része az, amelyről Márainak igazi víziója lehetett.” Komlós Aladár: *Bébi, avagy az első szerelem* [sic], in *Nyugat* 1928/22, 695–696. Ahogy itt is látható, Márai címadása nem volt a legszerencsésebb: azóta is emlegetik vagy-gyal, illetve avagy-gyal a címben, hol kitéve a vesszőt a *Bébi* után, hol nem.

¹³ Komlós Aladár: *Bébi, avagy az első szerelem*, i. m., 695.

készítette arra, hogy egyfajta belső emigrációba vonuljon, amelyet pár év múlva a tényleges emigráció követett. Hogy mennyire tudatos lehetett a naplóra találás, arra abból is következtethetünk, hogy már 1935-ben, Nyugat-beli recenziójában Jules Renard naplójáról leírt egy olyan kulcsmondatot, amelyet mind a *Bébi...* tanárhősére, mind a későbbi naplóíróról Máraira rá lehetne érteni: „Minden napló menekülés.”¹⁴ Menekül ez az 54 éves tanárhős már a regény legelején is: elutazik „Virágfüredre”, ahol 28 éve járt utoljára (először azt állítja, hogy 28 éve el sem hagyta Z.-t, a kisvárost, ahol él és dolgozik, aztán pontosít, hogy egyszer kirándult Lőcsére, de azt is nagyon megbánta), és belemerül a naplóírásba. Bár nem először vezet naplót, 28 éve is belekezdett már a feljegyzések rögzítésébe, abból a régeből mi, olvasók, semmit sem kapunk, csak ő olvassa újra az egykori feljegyzéseit, és minősíti őket, például így: „Mosolygynom kell az önbizalmon és a könnyűségen, amivel huszonnyolc esztendő előtt ebbe a füzetbe rőttem gondolataimat; sebesen és *skrupulusok* nélkül, mint akinek ez a kenyere.”¹⁵ Ennek a 28 évnek különös jelentőséget ad, bár lehet, persze, ezt is véletlennek minősíteni, hogy Márai maga épp 28 éves volt a regény megjelenésekor – mintha az a szerző, akiről Szegedy-Maszák Mihály joggal írta, hogy a „legönéletrajzibb” a magyar irodalomban, ebbe a hangsúlyozottan fikciós regénybe sokféleképpen, talán azt is mondhatnám, játékosan írta volna bele önmagát. Szó sincs közvetlen önéletrajziságról, természetesen, sőt, még arról sincs, hogy Márai maga belekóstolt volna a tanári munkába (miként Babits, Juhász Gyula vagy Komlós Aladár, aki ugyancsak írt egy tanárregényt, már a harmincas években, ez volt a *Néror és a VII A*), vagy tanárgyerekek lett volna, miként Kosztolányi. Hogy sok tanárral találkozott diákként Márai, az tagadhatatlan – ahogy az *Egy polgár vallomásaiban* felteszi a kérdést: „Hosszú és változatos diákpályámon talán száz tanár keze alatt nevelődtem a különféle iskolákban; de akadt-e közülük, aki igazi nevelő volt, aki formát tudott vagy akart adni hajlamaimnak, s akiről erős, emberi emlékem maradt?”¹⁶

Ez a diákpálya valóban változatos volt, bár (ha az egyetemet nem számítjuk) nem hosszabb az átlagosnál, hanem rövidebb: Márai kezdetben, polgári család gyermekeként, otthoni nevelést kapott, kilencéves koráig házitanító járt hozzá, ezt követően került a jezsuita rend alapította, Jászóvári Premontrei Kanonok Kassai Főgimnáziumába. Miután 14 évesen elszökött a családjától (erről a szökésről és következményeiről, a családdhoz soha vissza nem találásról írt az *Egy polgár vallomásaiban* is), szülei úgy döntöttek, intézetbe kell kerülnie, ekkortól Budán, a Budapesti Királyi Egyetemi Katolikus Gimnáziumban tanult. Egy év múlva azonban már újra Kassán járt gimnáziumba. 16 évesen beküldte a novelláját egy pályázatra, családja és tanárai akaratával szembeszegülve – műve meg is jelent a Pesti Hírlapban, Salamon Ákos álneven. A pályázatra jelentkezése miatt is kellett az érettségi előtt újra iskolát váltania: így már 16 évesen megélte, hogy az iskola és az írói tevékenység nem egyeztethető össze. Állítólag egyik tanárának ezt mondta búcsúzóul, „fognak maguk még rólam tanítani a magyar irodalomban”. Végül az Eperjesi Katolikus Főgimnáziumban érettségizett le, „hadiérettségi-vel”, még 18 éves kora előtt, 1917-ben.¹⁷ Volt tehát iskolai élménye bőven: de ahogy Fried

¹⁴ Márai Sándor: *Jules Renard naplója*, in *Nugat* 1935/12.

¹⁵ Márai Sándor: *Bébi...*, i. m., 9.

¹⁶ Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai I-II.*, Helikon, Budapest, 2003, 135.

¹⁷ Márai iskolaévei kapcsán maradnék ennél a történetnél, amelyet több forrásból igyekeztem összerakni – bár tisztában vagyok vele, hogy az író életrajzának számos fejezetéről egymásnak ellentmondó tényeket is találunk, ráadásul az életrajzi tények és azok Márai műveiben megjelenő változa-

István Márai regénytörredékéről szóló tanulmányában meggyőzően kifejti, mintha épp az élmény közelsége miatt nem tudta volna befejezni az 1922-ben elkezdett „intézeti regényét”, bármennyire foglalkoztatta is az iskola témája: „Az iskola Márainak is nagy témája. Első, vállalt regénye, a *Bébi*, vagy az *első szerelem* éppen úgy idevezet, mint a *Zendülők*, majd a már említett *Egy polgár vallomásai* és *A gyertyák csonkig égnek*. Az azonban egyáltalán nem ismert: Márai már 1922-ben megkísérelte, hogy számot vessen intézeti éveivel. *Föld* címen (*Részlet egy készülő regényből*, így az alcímként feltüntetett jegyzet) a pozsonyi Tűz című folyóirat 1922. 1–3. számának 115–118. lapján két epizódot is olvashatunk a regényből. Úgy vélem, nem készült el végül a mű, túl közeli volt az élmény, túl személyes és áttétel nélküli az előadásmód, túlságosan fogva tartotta Márait ekkor még a líra, bár prózaverseket és lírizáló novellákat is ír; [...]”¹⁸

A húszas éveknek tehát gyakori hőse volt a tanár, Márainak pedig lehettek bőven iskolai élményei (mint mindenkinek, tehetném hozzá) – de a már emlegetett Komlós Aladár például, aki 1935-ben újra írt Márairól a Nyugatban, úgy vélte, nem is a főhős tanár-mivolta volt érdekes a szerző számára a *Bébi...* megírásakor, hanem a mély magányossága.¹⁹ Ezt a magányt azonban felerősíti az, hogy a főhős éppen tanár: Rozmár úgy van egyedül, hogy valójában mindig emberek veszik körül, emberek között van az osztályteremben, a tanári szobában, a kaszinóban, az esti mulatozás közben, az utcán. De végtelenül egyedül van mégis: attól szenved, hogy beszélgetni valójában senkivel sem tud, sőt, saját mondatai sincsenek, a naplója egy pontján rögzíti, hogy rájött, voltaképpen meghatározott számú mondatot használ, és azokat ismételteti folyton, ahogy tanítania is évről évre ugyanazt kell. A diákoknak új az, ami neki már unalmas és ismétlődő: ezért is állapítja meg, hogy minél régebben tanít, annál kevesebbet tud bármiről is. A naplóírással az üres tanári mondatoktól, az egész tanári létformától menekülne el, keresve a megszólalás új lehetőségét, egyben szembenézve saját, egyre elviselhetetlenebbnek érzett életével – az más kérdés, hogy Komlós Aladárnak igaza van abban, Márai csak helyenként tudja megmutatni, milyen egy rosszul megírt, akadozva születő napló, inkább csak leírhatja a hősével, hogy ő most dadogó, tétova, de többnyire sokkal szebben formált mondatokban ír erről a hősről, mint amilyeneket egy ilyen alaktól várhatnánk. És a tanár, aki rögzíti a pályára lépésekor dédelgetett terveit szertefoszlását, azt, hogy hiába képzelte másképp, soha nem végzett tudományos tevékenységet, soha nem írt meg semmilyen filológiai munkát, valójában íróvá válik: a naplója feltehetően megmarad az élete és tanári pályája vége után is, így mutatva fel a másképp elmondhatatlan, átadhatatlan tragikus sorsot. Mintha

---

ta is sokszor jelentősen eltérnek egymástól. Ahogy Szegedy-Maszák Mihály írja: „Az iskolaévekről egymásnak ellentmondóan tudósít az író unokaöccse, monográfusa és maga Márai. Jáky János ügyvéd visszaemlékezése szerint nagybátyja előbb az állami főreálba, majd a kassai, végül pedig a gödöllői premontreiekhez járt. Rónay László úgy tudja, Márai 1916 októberében az eperjesi kollégiumba került. Az *Egy polgár vallomásaiban* viszont arról olvashatunk, hogy Márai tizennegyedik életévében megszökött a családi körből. Apja, kit közben megválasztottak az ügyvédi kamara elnökének, végül is úgy döntött, hogy Pestre küldi fiát.” Szegedy-Maszák Mihály: *Márai Sándor*, Akadémiai, Budapest, 1991, 7.

¹⁸ Fried István: *Márai intézeti regénytörredéke*, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum XXVI.*, Szeged, 1994, 124.

¹⁹ Vö. a következővel: Márai regényeinek „mindig lírai magva van”, és a „Bébi agglégény tanárában nyilván a magány problémája izgatta (s bámulatos, mennyit tud erről mondani)” Komlós Aladár: *Márai*, in *Nyugat* 1935/1

az történne meg ezzel a hőssel, amit aztán Márai, hét évvel később, Jules Renard naplója kapcsán megírt – voltaképpen Rozmárnak is a napló lett a főműve, ez a tragédiába torkolló sorsról adott tanúságtétel: „S egy napon észreveszi, hogy regényei és zínáradabjai mellett ez a félelmes szörnnyeteg, ez a »mellékes« napló ijesztően nő keze alatt; igen, talán ez a »mű«, ez a zagyva fölösleggel megakott hombár, ez a napló, melyet csak úgy »mellékesen« vet papírra, talán ez az igazi feladat – s minden más, amit kétségbeesett műgonddal alkotott, elvész az időben; de ez a melléktermék megmarad. »Talán mégis ez a napló életem legkülönb alkotása!« – írja megrendülten a följegyzések egyik utolsó szakaszában. Különös írói tragikum! Egy író mindent belead műveibe, melyek elkallódnak, áthullanak az idő szítáján; s amúgy félkézzel, mellékesen alkot valamit, ami formátlan, nyers, igen, a szó bonyolult értelmében művészietlen; s egy napon észre kell vennie, hogy ez a felemás szörnnyeteg életének igazi, egyetlen műalkotása!”²⁰

Sajátos párhuzamot lehet tehát felfedezni a naplóba menekülő Rozmár, és a másfél évtizeddel később ugyancsak a naplójába menekülő Márai között – de még erősebbek azok a párhuzamok, amelyeket akkor fedezhetünk fel, ha a még gimnazista íróról megszerezhető ismereteinket összevetjük a tanár vetélytársának, Madárnak az alakjával. Ahogy erre felhívja a figyelmet Lőrinczy Huba is: „a kiváló latinista, a Nyugatot és Babits kötetét olvasó, az önképzőkörben meg »vad poémákat« – »Rímtelen verseket, szabad sorokban« – bemutató Madár afféle – erősen torzított alakmás is, hiszen a szerző úgyszintén »Jó latinista volt«, a Nyugatot s a »nyugatos«-okat olvasgatta, s rendszeresen verselt maga is.”²¹

Madárt az irodalmi tevékenysége miatt nem éri retorzió (miként, feltehetőleg, annak idején Márait), még elismerést is kap azért, hogy ő az „intézet költője”: az aradi vértanúk ünnepeén rábízák az ifjúsági gyászbeszédet. Osztályfőnöke azonban idegenkedik attól, amit a fiú csinál, Rozmár azt sem tudja, mi is az a Nyugat, amit a fiú asztalán meglátott, a beföttek mellett. De hiába az ellentét köztük, valójában az egykor szegény tanár és a szegénységből ugyancsak a tanulással kitörni vágyó diák sorsa ismétli egymást.²² A két hős szembenállását gyengíti az is, hogy nem nagyon érti a modern költészetet Madár maga sem, még ha lelkesen olvassa is, ahogy ez a Bébinek írt leveléből kiderül – mindenesetre félrevezeti szegény lányt, mivel Babitsnak a *Mozgófénykép* című verse, amelyre feltehetőleg céloz, nem a *Herceg, hátha megjön a tél is* című kötetben van, hanem az eggyel korábbiiban, a legelsőben, a *Levelek Iris koszorújából* címűben: „A hentes disznót ölt, a disznót az ablakom előtt pörkölték az udvaron,

²⁰ Márai: *Jules Renard naplója*, i. m.

²¹ Lőrinczy, i. m. Lásd még: „A magyartanár ma különben panaszkodott Madárra, hogy vad poémákat olvasott fel az önképzőkörben. Rímtelen verseket, szabad sorokban. Elkértem az egyik verset, nem értettem semmit belőle. »A gondolat temetése« volt a címe. Miért temeti egy ilyen fiatal fiú a gondolatait? Zagyvaság. // Mikor én diák voltam, a poéták többnyire csak hazafias és szerelmes verseket írtak.” „Az asztalon két beföttesüveg állott. S egy kötet folyóirat. »Nyugat«. Nem ismerem. Biztosan azok küldték neki, akik a beföttek.” Márai: *Bébi...*, i. m., 139., illetve 135.

²² „A mű értelmezése közben semmiképp sem feledhetjük, hogy ez a fiú alantaszármazásával, félárva voltával, nagy szegénységével, előnytelen külsejével, pattanásos arcával, kellemetlen hangjával, különös – hol alázatos, hol meg fennhéjázó – viselkedésével, elnyűtt öltözékével s végtére kisikló sorával nyilvánvaló megfelelője – más szinten, más viszonyrendszerben – Timár Ágostonnak, a »titkárnak«, mi több: egynémely vonatkozásokban tanárának, Gáspárnak is. Noha akad más alakpárhuzam is a regényben, kétségtelen: a Timár-Madár analógia a legművészebb, a legsugallatosabb.” Lőrinczy, i. m.

olyan bűdös volt egész este meg kellett fulladni. Mit csináljak, hogy kibékülj? Holnap elvisez nekem a Babitsot, ha akarod, leteszem nálatok, ha nem leszel otthon. Tegnap este olvastam a »Herceg, hátha megjön a tél is!« Ezt nem értem egészen, hogy őszinte legyek, mit akar a herceggel és a téllel, de nagyon szép. Van benne egy vers Amerikáról is. Bébi. Ha olvasod a levelem, nézz ide. Fogadjunk, ide fogsz nézni. Ha nem békülsz ki, itt hagyok mindent, és elmegeyek én is Amerikába.”²³

Persze feltehetőleg Márai keverte össze a két kötetet, nem gimnazista hőse, de nem is ez a fontos most: sokkal inkább az, hogy ennek a fiú által egy órán megírt, majd Rozmár által megszerzett és a naplójába bemásolt levélnek köszönhetően megjelenik a regényben a huszadik század első felének annyira gyakori érzete, az elvágyódás. Vágyódtak a hősök és hősnők faluról nagyvárosba, unalomból a művészetbe, házasságból izzó szerelembe, anyaságból a függetlenségbe, öregségből a fiatalokba: ez a kamasz fiú pedig voltaképpen nem is Amerikába vágyik, hanem egy (néma)filmbe. Ha elolvassuk Babits híres versét, ott az apától elszökő szerelmes fiatalokat látunk (miként Kosztolányi *Aranysárkányában*), és ez a hármas is összevethető akár Rozmár, Madár és Bébi hármasával: a tanár hiába vágya a szerelmes férfi szerepére, valójában, a két fiatal osztályfőnökeként, sokkal inkább az apaszerep juthatna csak neki, az apáé, aki elől menekülnek a fiatalok. A zárt, unalmas, gyalogosan bejárható Z. helyett a Babits-versben, egy szöveggé fordított némafilmben rohanás van, sebesség és „ótomobil”: a vég azonban ott is tragikus, bár nagyívűen, vonzóan az, a szerelmesek behajtanak a tóba, és ott fulladnak vízbe. Ezzel szemben a másmilyen életről ábrándozó Madár, aki egy hentesnél lakik albérlőként, a disznópörkölés szagától fuldoklik – mennyivel kisszerűbb szenvedés ez, mint amilyenben az „amerikaiaknak” részük van. Z.-ben a légkör egyaránt fullasztó diáknak és tanárnak, legyen a pályája kezdetén vagy a végén. Ahogy Rozmár egyre nyomasztóbbnak érzi az életét, és egyre inkább vonzódik Bébihez, már ő sem tud megmaradni a zárt terekben, még a saját lakásában sem, legalább az utcára ki kell mennie: „Egész nap jártam. Nem bírok itthon maradni. Ha az utcán járok, könnyebben érzem magam. Az ember megy, találkozik ismerősökkel, fecseg. Az utcán élet van, otthon nincs semmi. Ez már a kripta, ez a szoba.”²⁴

Amikor pedig a tanárfőhős az egyik kollégájával, a történelemtanár Mészárossal felkeresi fiatal kollégájukat, Szilassyt, aki, miután megtudta, hogy az igazgató a pedellussal figyelteti mindnyájukat, eldönti, hogy elhagyja az iskolát, a búcsúzó ifjú tanár is fulladásra panaszkodik. Majd elmondja, hogy botrányt fog csinálni, mivel a zártaságból csak úgy lehet kitörni, ha rést ütünk az ablakon:

„– Hanem? Minek jöttél? Te akarsz engem sajnálni? Elkéstél. Tudod, hagyjuk ezt. Én értlek téged... és téged is – mondta nekem. – Nem haragszom senkire. Tudod mit: az igazgatóra sem. Megmondhatod neki. Őt is sajnálom. Szegény, szegény vakondok. Nem is miatta megyek el. Nem is azért az ostoba ügyért. Ez nekem jó ürügy. Beláttam, hogy tévedtem. Nem vagyok tanárnak való. Megfulladok. Éjjel ebben az ágyban, ha egyedül maradtam a gondolataimmal, a nap emlékeivel, az arcokkal, miket napközben láttam, a mondatfoszlányokkal, amik megmaradtak a fülemben... tudod, mi volt az érzésem néha? Hogy megfulladok. Vagy hányni kezdek. Egyszer, erre egészen pontosan emlékszem, majdnem

²³ Márai: *Bébi...*, i. m., 163.

²⁴ Márai: *Bébi...*, i. m., 190.

hányini kezdtem. Hát nem bírom, beláttam. Én ezt másképp képzeltem el. Ha valaki őszintén készült tanárnak... én voltam ez. Én akartam tanítani. Új embereket gyúrni... Barátaim! Micsoda mesterség! De nem lehet. A rendszer erősebb, sokkal erősebb... s ahhoz, hogy sárból sarat gyúrjak...

– Miféle új embereket? – mondta Mészáros. – Kérlek alássan. Ember, az ember. Bitang, kártevő állat, ha be nem török. Erre való az iskola.

– Erre való az iskola – mondta Szilassy.

Megkérdeztem:

– Mit fogsz csinálni?

– Egyelőre botrányt – felelte mosolyogva. – Egy kis botrányt, amelyet már bírok. Vanak újságíró barátaim. Nem itt, odafent. Tudod, ez sose árt. Akármilyen kicsi az ablak, amit beversz az öklöddel, mindig bejön rajta egy kevés friss levegő. Aztán majd meglátom. Elmegyek tanítani a magam módja szerint...

– Hová? – kérdezte fölényesen Mészáros.

– Ide – mondta, és az asztalra ütött. – Ez is katedra. Az íróasztal. Óriási katedra. Hohó, barátaim... Majd megpróbálok innen történelmet tanítani.

Mészáros mosolygott. Én is mosolyogtam, önkéntelenül. Erre a füzetre gondoltam, amibe most is írok. Ennek a füzetnek az első lapjain, huszonnyolc év előtt, egy értekezésről írok, ami új irányba fogja terelni a filológiai kutatást. Soha nem írtam belőle semmit. Egy lapot sem, egy sort se. S csak nemrég, csak néhány hete gondoltam megint. Milyen fiatal ez a Szilassy!..."²⁵

A fiatal tanárban a naplóiőr egykori önmagát fedezi fel: „mintha már láttam volna ezt”, jegyzi fel már először is, megtudva, hogy Szilassy lapokat járát, és egy radikális tudományos szemlébe dolgozik. Sok jót nem ígér Szilassy terveivel kapcsolatban, hogy Rozmárt ifjú önmagára emlékezteti a kollégája: regisztrálja is szomorúan a naplóiőr tanár, hogy mindenki betörök majd előbb-utóbb, hiszen nem egyebek ők, mint a „nemzet gebéi”. Szinte minden, a Monarchia idején játszódó magyar iskolaregényben ott visszhangzik – a húszas években íródott iskolaregények jellemzően az első világháború előtti időszakban játszódódnak, a *Bébi vagy az első szerelem*, például, 1911-12-ben –, hogy a tanári pálya az illúziók elvesztését, a művészi vagy a tudományos pálya feladását is jelenti egyúttal, a tanárok diákokhoz való viszonyát az a sértettség és kiábrándultság határozza meg, amit egykori vágyaik feladása miatt éreznek (ahogy Móricz egy újságcikkében, saját egykori tanáraitra visszagondolva megfogalmazta, a gimnáziumokban az ő diákkorukban „sok kis Arany János” tanította őket): „Igazat adtam neki: majd betörök. Én is betörtem. Az igazgató is betört. Mind szomorú gebék vagyunk: valószínűleg, mert nem érdemlünk mást. Nem vagyunk versenyekre alkalmasak; nincs tehetségünk hozzá. Gebék vagyunk, a nemzet gebéi.”²⁶

De Szilassy, bármennyire is azt gondolja róla idősebb kollégája, be fog törni ő is, mégis elhagyja a gimnáziumot és a kisvárost. Botrányt ugyan nem csinál, legalábbis annak a híre nem jut el Z.-be. Az ő terve az, miként ezt az utolsó beszélgetésnél el is mondja idősebb kollégáinak, hogy az írásaival fog tanítani, az íróasztal lesz a „katedrája”. Többféle, lehetséges írói szerepet látunk tehát a regényben: ott van Madár, aki modern költészetet olvas, és mindazt,

²⁵ Márai: *Bébi...*, i. m., 104–105.

²⁶ Márai: *Bébi...*, i. m., 21–22.

amit a versekből leszűr, az életében is meg szeretné valósítani; Szilassy, aki az írásaival tanítani szeretne; és Rozmár, akinek a tanítás helyett a tanári pályája utolsó tanévét végigkísérő naplója lesz a „főműve”. És éppen ezért rendkívül fontos, hogy Márai ezt a tanárregényt a korabeli kritikusok által bírált naplóformában írta meg.²⁷ Nem a cselekménye emeli ki a korszak tanárregényei közül – bár kétségtelenül előhoz egy akkoriban új pedagógiai problémát is, a koedukáció kérdését. Amiatt azonban, ahogyan Rozmár naplóját olvasva szembesülünk vele, miként kezdi el a már a nyugdíj előtt álló tanár üres élete kitöltésének lehetőségeit keresni, miközben saját magának sem vallja be, hogy 54 évesen, életében először, szerelmes lett, megérdemli a *Bébi...*, hogy mind a Márai-életmű, mind a húszas évek tanárregényeinek kihagyhatatlan darabjaként emlegessük. Márai ezért nem lett Steinmann ezzel a regényével, ezért lett több a *Bébi...*-t megírva a Nyugat első nemzedékének stréber tanítványánál. Felmutatott egy olyan figurát, Szilassy személyében, aki a külvilág előtt veheti magára az író és az újságíró szerepét (még ha nem is tudjuk, sikerült-e ez neki), meg egy olyan alakot, aki belemerül a naplójába, és csak ott, olvasók nélkül, a szöveg megírásával válik íróvá. Ráadásul ebben ott láthatjuk, megdöbbenő módon, Márai pályájának alakulását is: azét a Máraiét, aki a regény megjelenése után még hosszú ideig „Szilassyként” élte a sikeres újságírók és írók életét, hogy aztán eltűnjön a világ elől, és évtizedekre beletemetkezzen a naplójába. Azt pedig egészen hátborzongató egymás mellé tenni, ahogyan a naplóját zárja a 89 éves Márai Sándor, illetve 1928-ban az általa megírt, 54 éves hős:

„Várom a behívót, nem sűrgetem, de nem is halogatom. Itt az ideje.”²⁸

„Mindent összekészítettem. Most összehajtom ezt a füzetet, és nem írok belé többet. Odateszem a pénz és a fénykép mellé.

Három óra van; minden pillanatban jöhet Madár. Tegnap is ebben az órában jött erre.

A baltát mindenesetre idehelyeztem az asztalra, a fénykép s a pénz mellé. Várom, ameddig kell. Most már nem mozdulok el innen, míg mindent meg nem beszéltem Madárral.”²⁹

²⁷ Ebben Lőrinczy Hubával értek egyet, lásd: „Mégis szerencsésnek mondható, hogy Márai diáriumként képzelte el a valósította meg regényét. A história bensőségértéke föltétlenül nagyobb így, mintha külső, például szerzői narrátor elmondásában olvashatók, a naplóforma továbbá adekvát kifejezője a hős létszituációjának, s betöltött oly funkciókat is, amelyekre más nagyepikai alakzatok kevésbé alkalmasak. E műfaj involválja a vallomástétel, a »gyónás« lehetőségét, oly intim megnyilatkozási mód, amely őszinteségre, szembenézésre, számvetésre sarkall. Nyilvánvaló: a *Bébi vagy az első szerelem* főalakja tulajdon magányának, feszültségének, válságának kimondására, egyben oldására vezet diáriumát, s a kibeszélés segélyével – anélkül persze, hogy tudatában volna – gyógyítani is szeretné magamagát.” Lőrinczy, i. m.

²⁸ Márai Sándor: *A teljes napló 1982–1989*, Helikon, Budapest, 2018.

²⁹ Márai: *Bébi...*, i. m., 235.